

HOE ZIEN RELIGIES GEWELD?

Visies op oorlog
in
jodendom, christendom, islam,
hindoeïsme en boeddhisme

INHOUD

Voorwoord	5
Ter inleiding	6
Een joodse benadering	9
Een westers-christelijke benadering	15
Oorlog in de islam	21
De hindoetradities	28
Een boeddhistisch perspectief	36
Literatuur	43

Agressie in een oude mozaiek (Chartago)

VOORWOORD

De wereld is vol geweld. Mensen verwijten religies dat ze een rol spelen in conflicten. Dat is juist. Ook gelovige mensen hebben soms een aandeel in geweld. Dat wil niet zeggen dat hun religie geweld toestaat; soms wel, vaak niet. Ons beeld van religies is sterk bepaald door de media en vooral door het nieuws. Het nieuws rapporteert vaak over geweld en rampen. Dat is begrijpelijk want wat mensen overkomt is vreselijk, maar het heeft wel als gevolg dat ons beeld van de wereld sterk gekleurd – ‘rood gekleurd’ – wordt door geweld, oorlog en rampen.

In religieuze tradities is eeuwenlang nagedacht over oorlog en vrede. In de kern hebben de religieuze tradities idealen van harmonie en goed samenleven – al verschilt de invulling die zij daaraan geven aanmerkelijk. Maar bijna niemand kan zich onttrekken aan de vraag of geweld desondanks soms toch onvermijdelijk is. Wanneer? Is geweldsuitoefening aan regels gebonden? In deze brochure gaan we de visies van vijf klassieke religies na.

Om zuiver over mensen met een andere visie op de wereld te denken en integer met elkaar te spreken is het nodig om de visies aan de binnenkant van hun tradities te kennen en niet alleen op incidenten en misverstanden af te gaan – hoe ernstig die vaak ook zijn ...

Vandaar deze brochure. De schrijvers hebben geprobeerd om beknopt en zuiver te beschrijven hoe joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten over toegestaan, ‘gerechtvaardigd’, geweld denken. De bro-

chure verdedigt geen speciaal standpunt maar wil alleen informeren en zo onderling begrip en dialoog dienen. Er is niet gestreefd naar een harmonisatie van visies; schrijvers kiezen een eigen benadering. Het gebruik van kapitalen op het gebied van volk en religie is ongewijzigd gelaten en kan in de verschillende bijdragen uiteenlopen.

Wij zijn ons ervan bewust dat er in de verschillende religies ook kleinere pacifistische stromingen voorkomen. Hier gaat het om de analyse van het terrein waar oorlog en rechtvaardiging elkaar naderen.

De meeste hoofdstukken grijpen terug op bijdragen die zijn voorbereid voor een ontmoeting tussen mensen uit de verschillende religieuze koepels. De lezer die meer informatie wil hebben, kan de teksten, met meer verwijzingen dan we hier hebben opgenomen, terugvinden in de publicatie vermeld in het colofon achterin de brochure. De artikelen zijn sterk ingekort en bewerkt en in een enkel geval herschreven om ze voor een breed publiek toegankelijk te maken. Wij hopen dat deze brochure zal bijdragen aan een beter begrip van de manier waarop de verschillende religies over gerechtvaardigd geweld denken. De brochure is verkrijgbaar bij het secretariaat van de Raad van Kerken. Op de website van de Raad zijn eveneens gespreksuggesties te vinden en is ook ruimte voor reacties; vooral reacties die een eerlijke en vredige dialoog bevorderen worden op prijs gesteld.

1

TER INLEIDING

Religie staat als conflictueus bekend. Maar klopt dit beeld? Het overtuigt geen mens als we alleen roepen 'religie is vreedzaam', want een paar uur daarna zien we in het nieuws weer de verschrikkelijkste dingen, soms door religieuze mensen veroorzaakt, en soms met de zegen of het wegstijgen van hun leiders.

Wat mensen zelf denken en van hun religie maken, is natuurlijk belangrijk. Maar we moeten ook nagaan wat echt tot het hart van de religie behoort. Tradities dragen diepe inzichten in het leven over. Elke stroming en substroming van een religie heeft inzichten in het leven en leert mensen waar ze naar moeten streven en welk kwaad ze kosten wat het kost moeten vermijden. Daarom beschrijven we in deze brochure die kern van religie in relatie tot hun visie op oorlog.

In deze brochure staan twee vragen centraal:

- Vanuit welk perspectief benaderen joden, christenen, moslims, hindoes en (zen)-boeddhisten oorlog?
- Aan welke criteria ontleenen mensen in diverse wereldreligies het recht om tot een gewapend conflict over te gaan?

In deze beschrijvingen zullen we inzichten vinden die we met elkaar delen maar ook verschillen, zelfs ingrijpende verschillen.

Het jodendom kent morele regels die voor iedereen gelden en een groot aantal andere regels dat alleen joden moeten onderhouden maar anderen niet. Zo heeft God een volk afgezonderd dat de eigen identiteit moet bewaren. Deze bijzonderheid van het Joodse volk bepaalt de orthodox-joodse visie op gerechtvaardigde zelfverdediging. Argumenten rond gerechtvaardigd staatsgeweld zijn in de staat Israël niet alleen door staatsbelangen bepaald maar worden aan gelovig-joodse zijde door religieuze argumenten gesteund. Doel van gerechtvaardigde strijd is vrede en een rechtvaardige samenleving.

Een verschil tussen christendom en jodendom is dat de kerk niet meer aan een natie is gebonden maar in principe universeel is geworden. Omdat christenen pas na enkele eeuwen verantwoordelijkheden droegen in het bestuur van landen, rees de vraag naar de rechtvaardige oorlog pas vanaf de vierde eeuw. Met de regeringsverantwoordelijkheid ontstaat er aan christelijke kant een spanning tussen – kort gezegd – de Bergrede en de regeringsverantwoordelijkheid. Met criteria voor een legitieme oorlogsvoering wordt het kwaad ingedamd. De kerken hechten sterk aan het internationale recht.

In de islam gelden de leefregels van de koran en van de eerste generatie(s) moslims als normatief en voorbeeldig. Moslims moeten proberen om hun leven overeenkomstig deze geboden in te richten en dus de wetten van hun eigen gemeenschap met deze geboden in overeenstemming brengen. In de klassieke islam heeft men eisen aan oorlogsvoe-

ring geformuleerd, zoals zorg voor gewonden, geen wraakoefening op vijanden en andere regels die sterk met internationaal recht overeenkomen. Zelfmoordaanslagen tussen publiek passen niet in de klassieke regels voor oorlogsvoering.

verschillen respecteren

De hindoetraditie heeft een ander perspectief op het leven. Het leven van ieder mens is niet ingebed in een goddelijke schepping, maar door zijn *karma* – het resultaat van zijn handelen – ingeweven in een alomvattende kosmische ordening, *dharma* genaamd. Het menselijk handelen heeft dus verregaande gevolgen. Daarom is ieder individu gehouden te handelen volgens de voor hem/haar geldende dharma-plichten. De *Bhagavad Gita* illustreert hoe het begrip ‘rechtvaardige oorlog’ een oplossing biedt voor de dilemma’s die voortvloeien uit de poging om het ‘oorlogshandelen volgens de dharma’ te verzoenen met humaniteit. Dat de hedendaagse patriottistische *Hindutva*-ideologie het begrip ‘rechtvaardige oorlog’ verengt tot de bestrijding en eventuele bekering van de moslims in India, staat haaks op wat de grote hindoe-tradities ons op dit punt laten zien.

In de boeddhistische traditie staat het overwinnen van gehechtheden centraal. Als men de eigenliefde overwint komt er plaats voor mededogen en wijsheid. Van hieruit bekijkt men rechten en de schending van rechten. Mensen die op hun recht staan, gaan onver-

mijdelijk van zich-zelf uit. Dat leidt tot aanhoudende conflicten en maar al te vaak tot oorlog. Mededogen en wijsheid leiden tot het geweldloos oplossen van conflicten. Hierbij gaat het in sterke mate om persoonlijke deugdzzaamheid. De eerbied voor het leven en verbondenheid met alle levende wezens staan niet toe dat men mensen doodt.

We zullen zien dat deze tradities voor een deel overeenkomstige inzichten hebben, maar op andere punten van elkaar verschillen. We moeten verschillen respecteren, want anders respecteren we elkaar niet. Maar we zouden elkaar ook niet respecteren als we elkaar geen vragen mochten stellen. Alleen door gesprek en samenwerking kunnen we erin slagen conflicten op te lossen en (beter:) te voorkomen. Aan dat proces van elkaar leren kennen en dialoog wil deze brochure bijdragen. In deze brochure voeren we zelf geen dialoog maar bereiden we het gesprek voor tussen mensen met verschillende tradities.

Het tweede deel van de tien geboden (synagoge Amsterdam)

2

EEN JOODSE BENADERING

Over oorlog moeten we niet lichtzinnig denken. Oorlog is heel iets anders dan een burenruzie of onmin op het werk. De onderlinge verhoudingen tussen mensen kunnen niet worden vergeleken met macroprocessen die tot conflicten tussen staten en tot oorlog leiden. Ze komen anders tot stand, ze worden anders gevoerd en ze worden anders opgelost. Wie dat over het hoofd ziet, maakt vredesprocessen nog moeilijker dan ze al zijn. Bij volkeren – zoals de Israëliërs en de Palestijnen – gaat het over twee groepen mensen die elkaar tot op het bot wantrouwen, terwijl ze onlosmakelijk aan elkaar geketend zitten omdat ze in hetzelfde gebied wonen. Zij hebben niet veel aan de raad om elkaar lief te hebben; het gaat om afspraken die een vredig bestaan mogelijk maken. En denk niet dat oorlog ooit netjes kan zijn. Oorlog kan niet netjes zijn. Wanneer de Heilige, gezegend zij Hij, de naties ter verantwoording zal roepen voor elke keer dat ze het gebod 'Heb uw naaste lief als uzelf' hebben overtreden, dan zullen de oorlogen boven aan de lijst van misdaden staan. Het is het meest wanhopige dat een mens kan doen.

Voor de Joodse visie op oorlog laten veel mensen zich leiden door de bijbelse verhalen over hoe het oude volk Israël het land Kanaän heeft veroverd. In twee opzichten deugt dit beeld van de Joodse visie op oorlog niet. Ten eerste begrijpt men vaak niet wat er in de oude Kanaän aan de hand was en waar de oorlog eigenlijk over ging – het ging niet om landjepik. Ten tweede is voor de Joodse visie op oorlog niet de inname van Kanaän maatgevend, maar de visie van Ezra, met

name wat betreft de vredige vestiging in het land en de omvang ervan.

Daarom zal ik straks uitleggen waar het in Deuteronomium en Jozua echt om gaat, maar eerst geef ik weer hoe men moet omgaan met gevangenen en mensen die niet in de strijd betrokken zijn. Daarna komen Ezra en de Talmoed kort aan de orde. Die zijn maatgevend voor de Joodse religieuze visie op oorlog.

Gerechtaardigd geweld?

God wil vrede en rechtvaardigheid op aarde, maar in de bijbel beveelt God soms toch ook oorlog, zoals we zullen zien. Gods toorn is schokkend voor mensen met een godsbeeld van goedheid, vriendelijkheid, liefde en intimiteit. Maar soms is oorlog de enige manier om ernstige misstanden recht te zetten en beveelt God oorlog. De Tien Woorden zeggen niet 'Dood niet (*taharog*)' maar 'Moord niet (*lo tirtzach*)' (Exodus 20:13). De profeet Jesaja mag dan wel dromen over de tijd dat vele volkeren 'hun zwaarden zullen omsmeden tot ploegijzers en hun speren tot snoeimessen' (Jesaja 2:4), maar de Rabbijnse Wijzen wisten van het onderscheid tussen eschatologische visioenen en de ruwe realiteit. De Thora staat voorzichtig het gebruik van geweld toe, maar alleen als de hoogste rechtbank en het politieke leiderschap er toestemming voor hebben gegeven.

De Talmoed maakt onderscheid tussen verplichte en facultatieve oorlogen (*Sifre Piska* 171). *Verplichte* oorlogen zijn onder andere de oorspronkelijke oorlog van Jozua om Kanaän

te veroveren, de eeuwige oorlog tegen Amalek (Deuteronomium 25:19) en oorlogen ter zelfverdediging of om te overleven. Op Amalek kom ik nog terug. *Facultatieve* oorlogen zijn oorlogen zoals koning David ze voerde om de grenzen van Israël uit te breiden. De koningen van het oude Israël hadden veel bevoegdheden om verdedigingsoorlogen te voeren en minder bevoegdheden voor aanvalsoorlogen. Daarvoor hadden ze speciale toestemming van het Sanhedrin, het hoogste gerechtshof, nodig. Bij deze oorlogen konden soldaten in een aantal gevallen vrijstellingen krijgen, maar in verplichte oorlogen moest iedereen die kon lopen komen. Met uitzondering van de langdurige Libanese oorlog van 1981 zijn de oorlogen die Israël vanaf 1948 heeft gevoerd oorlogen om verdedigbare grenzen te handhaven, en dus verplichte zelfverdediging.

Oorlog is niet vreedzaam maar verschrikkelijk. Daarom moeten mensen er mentaal op worden voorbereid. Vijanden zijn niet vredelievend; 'betoon hen geen medelijden want zij zullen u geen medelijden betonen'. Vechtenden moeten hun angst voor en weerzin tegen de verschrikkingen van de oorlog overwinnen, anders kunnen ze nooit winnen. In geval van oorlog, moest er volgens de Thora een speciale Oorlogspriester (*Kohen Moschiah Milchama*) met de troepen mee. Om de angst te bedwingen moet je er zelf van overtuigd zijn dat je deugdzaam en rechtvaardig leeft. Dat geeft innerlijke kracht om de angst te bedwingen. Voor het gedeelte over de Oorlogspriester staat dat als de rechtspraak zuiver is, het volk er op mag vertrouwen dat het zal overwinnen' (Deuteronomium 20:4, *Midrash Tanhuma*). De oorlogspriester herin-

nert de mensen die moeten vechten aan de uittocht uit Egypte en geeft raad als de soldaten bang zijn voor de volgende dag: 'Verlies de moed niet – als u de paarden hoort hinniken en de zwaarden geheven ziet! *Wees niet bang – als u de schilden hoort dreunen en de soldaten aan ziet komen stampen!* Beef niet – bij het geschal van de trompetten! Raak niet in paniek - als u de strijdkreten hoort!' (*Mishna Sotah* 8:1, *BT Sotah* 44b). Hij doet neerbuigend over de capaciteiten van de vijand: hoe machtig de vijand ook lijkt, vanuit God gezien is hij zwak.

Behandeling van de vijand

De verschrikkingen van de oorlog maken dat er bloed aan mensenhanden kleeft. De grote koning David zelf mocht de tempel niet bouwen omdat hij te veel oorlog had gevoerd (I Kronieken 22:8). Het is onvermijdelijk dat in een oorlog mensen worden gewond en gedood, dat hun leefomgeving wordt beschadigd of zelfs vernietigd. Maar het allerergste is dat menselijk gevoel afstompt: om te winnen moet men doden; om dat te doen moet men zijn menselijke gevoelens – compassie, sympathie, zorg om de ander – onderdrukken. Soldaten worden 'warriors'; de overwinnaars worden 'moreel gestoord', kan men zeggen, en moeten na afloop worden geholpen om het 'gewone', beschaafde leven te kunnen hernemen.

Oorlog is het laatste als men geen andere mogelijkheden meer heeft. Men moet alles doen om een vredesakkoord te sluiten. Men moet zich daar zelfs aan houden als de andere partij met list en bedrog een vredesak-

koord heeft gesloten (Jozua 9). In de oorlog zelf is niet alles geoorloofd. Bij een beleg mag men de vruchtbomen van de vijand niet vernietigen. Soldaten moeten het terrein van de oorlog rein en zuiver houden. Ook in de oorlog moet men met de belangen van de vijand rekening houden (Deuteronomium 20: 10vv., 19v.; 23:10vv.).

In de latere – normatieve – traditie van de Talmoed staat de waarde van het leven van de misdadiger en vijand voorop. Wie een aanvaller doodt, als het ook met minder geweld had gekund, is schuldig. Wie een ander doodt als dat niet noodzakelijk was, zal zelf worden terechtgesteld (Sanhedrin 71a). Alleen het minimum van geweld dat absoluut nodig is, is toegestaan.

Voor de Joodse visie op gerechtvaardigd geweld moet men uitgaan van het kader dat de Talmoed schetst: men moet iemands leven sparen, diens leefgebied zo min mogelijk aantasten en zich niet verheugen over zijn ongeluk.

Nadat de Egyptische cavalerie en strijdwagens in de Rode Zee ten onder waren gegaan en het volk de vrijheid tegemoet kon gaan, barstte men in vreugde uit omdat de dreigende vernietiging was afgewend: 'Zijn naam is Heer, hij is een krijgsheld... Wie onder de goden is uw gelijke, Heer?'... 'paarden en ruiters wierp hij in zee' (Exodus 15). Maar mogen we ons echt verheugen over het lot van de vijand die is verslagen?

Diverse religies kennen de rechtvaardiging van oorlog

De geleerde Beruriah, echtgenote van R. Meir, dacht daar anders over. Er staat wel geschreven 'Zondaars zullen van de aardbodem verdwijnen, onrechtvaardigen zullen niet meer bestaan' (Psalm 104:35) maar zij protesteerde toen Meir bad om de dood van de misdadigers uit hun buurt. De Psalmist zegt niet: 'Laat de *chof'im* (de zondaren) verdwijnen, maar laat de *chata'im* (de zonden) verdwijnen'. Bid voor de rehabilitatie van de zondaren zodat ze berouw krijgen in plaats van dat je je verheugt over hun vernietiging (*BT Berachot* 10a). Je mag je niet verheugen over het ongeluk van je vijand (Spreuken 24:17).

Achterhaald paradigma

De verovering van *Eretz Israel* ('het Land Israël') staat in het kader van de afbraak van een immorele Kanaïtische cultuur en de opbouw van een rechtvaardige samenleving die de waardigheid van elk mens beschermt. Het symbool voor slechtheid is het volk Amalek met zijn zinloze aanval op het volk Israël dat na de ontsnapping uit de slavernij weerloos door de woestijn zwierf (Exodus 17:8-16). 'Amalek' werd het symbool voor alle gruweligheden die een afschrikwekkende verdedigingsoorlog rechtvaardigen, vergelijkbaar met de oorlog tegen het terrorisme van Al Qaida. Voor heel Kanaän gold de opdracht aan de Israëlieten om hun godenbeelden te verbranden. Met beleid moest er een veilig en leefbaar land worden opgebouwd met een goed geestelijk leven: een rechtvaardige samenleving. En zo gaat het ook (vgl. Jozua 11 vv).

Dit oude bijbelverhaal over de verdelging van heidendom en de verovering van Kanaän

roept vragen op: Hoe kan iemand de ethische en morele eisen van de Thora in overeenstemming brengen met de verdrijving van de inheemse bevolking uit hun land, laat staan het gebod: 'U mag geen mens in leven laten' (Deuteronomium 20:16). Hoe kan een mens dit soort goddelijk bevelen in overeenstemming brengen met een God die 'liefdevol is, genadig, geduldig, trouw en waarachtig' (Exodus 34:6) en aan wie Abraham zelf al de vraag stelde: 'Hij die rechter is over de hele aarde moet toch rechtvaardig handelen?' (Genesis 18:25). Hoe kunnen we deze 'etnische zuivering' – zoals we deze uitroeiing vandaag de dag zouden noemen – rijmen met de rechtvaardigheid en goedheid van God?

De strenge teksten gaan over de aanpak van immorele naties die geen vrede willen sluiten. Het gaat om strijd tegen afgoderij en onrecht. Die strijd vergt een snelle, totale oorlog. Een langzame belegering zou de oorspronkelijke vastberadenheid om de cultuur van afgoderij te vernietigen kunnen verzwakken. Daarmee neemt men zelfs het risico dat er ook burgers omkomen ('collateral damage'). Dat is hard, maar een pacifistische opstelling die deze risico's afwijst, is niet noodzakelijk ethisch meer verantwoord, want zó laat men de slachtoffers van een dictator hulpeloos over aan zijn wreedheden. De oorlog tegen de Kanaänitische steden is een 'Kulturkampf' tegen de verwording van de samenleving, strijd tegen de perversiteit en immoraliteit van die steden. De Kanaänitische cultuur was geen idyllisch landschap met boeren en schaapherders. De kreten van Sodom stegen ten hemel zoals de kreten van

de radeloze kinderen die aan Molech geofferd werden. Het ging tegen seksuele perversie, wreedheid, menselijke bloedoffers en dienst aan afgoden (vgl. Rechters 1:7).

In al deze verhalen staat op de voorgrond dat God handelt. God geeft de opdracht tot deze oorlogen en helpt door natuurrampen geleidelijk actief om de inheemse naties van Kanaän te laten verdwijnen (Exodus 23:27-9). Deze oorlogsverhalen gaan over de verworping van de maatschappij en de oorlog die nodig is om het kwaad uit te bannen. Of we het nu lezen als mythe of als geschiedenisboek, het boek van Jozua met al zijn oorlogen is geen fraai boek. We blijven hopen dat oorlogvoering niet langer het middel zal zijn waarmee grond verdeeld wordt tussen volken, maar pas als Jesaja's visioen bewaarheid wordt – 'Geen volk zal meer het zwaard trekken tegen een ander volk' – zullen Jozua's vaardigheden als legeraanvoerder en leraar in onbruik raken. Zolang de wereld niet vol vrede en rechtvaardigheid is, vertelt het boek Jozua over de realiteit van onze wereld. Maar niet het boek van Jozua is de leidraad voor het Joodse perspectief op de staat Israël. Dat is de regelgeving in het boek van Ezra met daarbij de uitvoerige beschrijvingen in de Talmoed.

Eigentijdse paradigma's

Nadat een deel van de Joodse bevolking uit het eigen land was weggevoerd en in ballingschap had geleefd, mochten ze in de zesde eeuw voor Christus weer naar het eigen land terugkeren. De belangrijkste machthebber van die dagen, de Perzische keizer Cyrus,

had daarvoor toestemming gegeven. Deze terugkeer naar het Land verliep vredig (II Kronieken 36:23; Ezra 1:2-5; Nehemia 2:3-6). Ze vertoont parallellen met de vreedzame terugkeer naar het Land in onze tijd. De beslissingen van de Volkerenbond (Mandaatplan) en de Verenigde Naties (29 november 1947) om het land te verdelen tussen de Joden en Arabieren werden alleen door de Joden geaccepteerd, hoewel dat een ingrijpend compromis inhield.

deze wijding zal

eeuwig duren

In het algemeen-erkende Joodse (religieuze) recht, het halachisch gezag, geldt de manier waarop het volk destijds in Kanaän onder leiding van Ezra en Nehemia in het land terugkeerde als normatief. Dat is het voorbeeld voor hoe het in alle tijden moet:

'Alle gebieden [in het Land] die veroverd werden door de Israëlieten die uit Egypte kwamen en oorspronkelijk [onder Jozua] gewijd werden, verloren daarna hun heiligheid toen het volk [Israëlieten] er uit verbannen werd. Dit komt omdat de eerste wijding, die alleen te danken was aan [militaire] veroveringen, alleen geldig was voor die tijd, en niet voor in de toekomst. Toen de bannelingen terugkeerden en een deel van het Land opnieuw koloniseerden [onder Ezra] wijdden ze het voor de tweede keer. Deze wijding zal eeuwig duren, zowel zolang het duurt [zolang als de kolonisten er wonen] als voor alle toekomstige tijden [zelfs als ze later nog eens verbannen zouden worden]' (*Mishneh Torah*, vgl. Talmoed BT *Shavuot* 9a).

Slechts de gebieden die vreedzaam via internationale erkenning onder Ezra gekoloniseerd werden tellen mee als 'heilig' Land. Deze bepaling is ook nu van het allergrootste belang.

Conclusie

In principe ging het in Israël's beleid altijd om vrede en nooit om oorlog. Gods oorlogen waren niet gericht op wraak maar op 'genade, liefdevolle vriendelijkheid en vrede'. Het doel van de messiaanse verwachting was dat 'Israël vrij [zou zijn] om zich te wijden aan de Thora en haar wijsheid (*Mishne Torah*, Wetten der Sabbat, 2:3). Deze vrijheid om volgens de waarden en normen van de Joodse traditie te leven, moeten we niet opgeven voor de illusie van een veilig leven. Oorlogen zijn alleen gerechtvaardigd als ze dienen om de hoogste geestelijke waarden

overeind te houden. Het doel is en blijft vrede en rechtvaardigheid, zoals de profeet Micha het voor zich ziet: 'Geen volk zal nog het zwaard trekken tegen een ander volk.... Ieder zal zitten onder zijn wijnrank en onder zijn vijgenboom, door niemand opgeschrikt' (4:3 v.). Dat is het ideaal, een vredesethos van het zuiverste water. Maar het ideaal mag de ogen niet doen sluiten voor de harde werkelijkheid. Daarom neemt Israël de ontnuchterende noodzaak van oorlog, als deze eenvoudigweg onvermijdelijk is, zeer ernstig.

Wie vraagt naar gerechtvaardigde oorlogvoering en de manier waarop men met vijanden moet omgaan, moet uitgaan van Ezra en Nehemia en niet van de veroveringen onder Jozua. De latere rabbijnse traditie wijst elk gebruik van onnodig geweld af en beschouwt gebruik van overmatig geweld als een misdaad.

bewerkte tekst van dr. Tzvi Marx

Gebed als alternatief? (klaagmuur Jeruzalem)

3

EEN WESTERS-CHRISTELIJKE BENADERING

Oorlog is niet goed maar altijd een kwaad. Toch is er soms oorlog en ook christenen zien soms geen andere uitweg dan de wapens op te nemen, hetzij in verzet tegen een overheid die in willekeur, zonder respect voor mensen en zelfs niet voor het leven van mensen regeert, hetzij ter verdediging tegen aanvallen van buiten. In die extreme situaties spelen de vragen van burgerlijke ongehoorzaamheid (eventueel met gewapend verzet en opstand) en 'rechtvaardige oorlog'. Soms is oorlog het minst erge van twee kwaden. 'Rechtvaardig' verwijst dan naar regels om te bepalen of men tot oorlog mag/moet overgaan en regels die in de oorlog beperkingen opleggen aan het geweld dat men mag gebruiken, zoals 'een vijand doden uit wraak is verboden'.

Gebruik van geweld is aan de overheid voorbehouden en christenen moeten de overheid gehoorzamen (Romeinen 13:1-7). Dat betekent tegenwoordig dat oorlogsvoering aan het internationale recht is gebonden. De kerk kan zich echter ook niet met de overheid identificeren. Jezus is onschuldig door de overheid ter dood gebracht. Een halve eeuw nadat Paulus zijn Brief aan de Romeinen schreef, werden christenen vervolgd en wordt de overheid in het boek Openbaring gezien als het Beest dat als tegenstander van God op aarde heerst (Openbaring 13). Maar juist het boek Openbaring laat zien dat uiteindelijk alle macht aan God is en niet aan de keizer – en ook de keizer is niet goddelijk maar ontleent zijn leven aan de Schepper (Lucas 20:25). Christenen moeten wel strijden, maar dan tegen het kwaad in hun eigen

hart en omgeving. Op die manier noemde Paulus hen al soldaten maar dan met een geestelijke wapenrusting, die strijden niet tegen vlees en bloed maar tegen geestelijke machten en krachten (Efeziërs 6; 2 Timoteüs 2-3).

In de Nederlandse geschiedenis zijn er (minstens) twee episoden waarin een deel van de bevolking zich met geweld tegen de overheid heeft gekeerd omdat de overheid zich niet aan Gods geboden hield. Na 1568 heeft het land zich bevrijd van de Spaanse koning en zijn achtervolging van protestanten. In de Tweede Wereldoorlog waren er christenen actief in het verzet tegen het Duitse nationaal-socialistische bewind met zijn Joodse en andere slachtoffers. Men moet God meer gehoorzaam zijn dan mensen – al rechtvaardigt dat zonder (veel) meer geen geweld (Handelingen 4:19).

Niettemin neemt men soms de wapens op om erger te voorkomen. Of dat verantwoord is, staat in de kerken ter discussie. Met name de Dopersen en huidige Doopsgezinde kerken hebben een grote afkeer van geweld, omdat Jezus iets anders leerde en omdat het de echte problemen zelden oplost. In deze vleugels van het christendom – de zogenoemde 'vredeskerken' – stelt men de Bergrede centraal: 'Gelukkig zijn jullie wanneer ze je omwille van mij uitschelden, vervolgen en van allerlei kwaad betichten' (Matteüs 5:11) en nam men Jezus' woord dat Hij niet gekomen is om vrede te brengen maar het zwaard zeer ernstig (Matteüs 10:34): het zwaard waardoor christenen gedood zullen kunnen worden zoals Hij zelf ter dood is ge-

bracht. 'Mijn Koninkrijk hoort niet bij deze wereld' (Johannes 18:36); 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen' (Matteüs 26:52) – stuk voor stuk uitspraken die het niet vanzelfsprekend maken om wapens te gebruiken. Er bestaat een groot onderscheid tussen de gang van zaken in 'deze wereld' (die voorbij gaat) en het Koninkrijk van God. Op grond van dit verschil hebben minderheden in het christendom alle toepassing van geweld verworpen. In de grotere stromingen (waarvan meer leden staatsverantwoordelijkheid droegen) is meestal gezegd dat geweld soms noodzakelijk is, maar dat het niet uit haat en in willekeur maar zo ingehouden mogelijk moet worden toegepast. In het christendom ligt veel nadruk op de deugden, op persoonlijke groei, op naastenliefde, gelijkwaardigheid van mensen, op barmhartigheid en zelfrelativering. Machtsdenken past niet bij het evangelie, net zo min als geweld dat een conflict niet oplost maar erger maakt of zelfverdediging ten koste van veel andere mensen. Dat christenen – met name christelijke heersers, maar zij niet alleen – in de loop van de geschiedenis deze grondwaarden met voeten hebben getreden doet daar niets aan af: christenen kunnen de kern van het evangelie wel verraden maar niet veranderen. Elk spreken over 'rechtvaardige oorlog' staat onder dit voorteken: een oorlog moet de waardigheid van ieder mens respecteren en geen buitensporig geweld toepassen. Het christelijke geloof is op vrede gericht, maar schuwt de tegenspraak niet. Het is er wel op gericht om tegenspraak en zo nodig conflict niet op geweld te laten uitlopen. Deze nadruk op persoonlijke moraal en deugdzzaamheid door-

trekken ook de bezinning op de vraag wanneer geweld gerechtvaardigd is.

Niet alles mag

Met de uitdrukking 'rechtvaardige oorlog' wordt dus niet bedoeld dat oorlogvoering in de gewone zin van het woord 'is toegestaan' als aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Oorlog is nooit 'goed'. Maar christenen met regeringsverantwoordelijkheid kunnen de vraag of oorlog nodig en toegestaan is niet altijd vermijden. Wie denkt dat oorlog niet absoluut verboden is en ook niet altijd vermeden kan worden, staat voor twee vragen: in welk soort gevallen, bij welke misstanden en bij welk onrecht is oorlog gerechtvaardigd, en: aan welke morele standaarden is de concrete oorlogvoering gebonden?

Zoals de politie zich aan de regels moet houden al doen de boeven dat niet, zo geldt naar christelijke maatstaven ook 'niet alles mag in de oorlog'. Oorlog is 'dirty' en er vallen doden – ook door menselijke misrekeningen en psychologische druk –, maar niet alles mag. Het doel heiligt niet alle middelen.

Deze onderscheiding van een hoger doel en geoorloofde middelen helpt bij het verhelderen van de criteria. De afweging van een hoger doel tegen 'de kosten' van een oorlog en het risico van mislukking leidt tot een antwoord op de vraag of het doel gewelddadig ingrijpen rechtvaardigt – men spreekt dan van *doelethiek*. Een christelijk ideaal voor de samenleving is een rechtvaardige maatschappij met erkenning van de waardigheid van elk mens en onderlinge solidariteit. Maar gelijkwaardigheid en solidariteit kan men niet

De consequenties van de oorlog (oorlogsgraven Normandië)

met geweld afdwingen. Oorlog en opstand zijn pas aan de orde als het recht met voeten wordt getreden en mensen hun leven niet zeker zijn. Dan kan er een situatie ontstaan waarin oorlog nodig is om een hoger *doel* – rechtvaardigheid – te bereiken. Maar welk hoog doel men ook heeft, het doel heiligt niet elk middel: niet alles mag. Dit gebied van de ethiek heet *plichtethiek*. De liefde voor de vijand als mens houdt in dat men diens waardigheid eerbiedigt. Dit heeft geleid tot het verbod op martelen – hoe ‘nadelig’ dat in de praktijk ook is als je eigen mensen in een hinderlaag dreigen te lopen. De herinnering aan het leven, het lijden en de opstanding van Jezus van Nazareth leidt ertoe om er ook in oorlog voor te waken dat de humaniteit gewaarborgd wordt.

Deze combinatie van doel- en plichtethiek maakt de afweging om tot een oorlog over te gaan extra moeilijk. Men moet niet alleen beoordelen of het doel – verdediging, verzet tegen zeer grove onderdrukking – juist is, maar ook of men dat doel met de ‘toegestane’ middelen kan bereiken. Deze afwegingen vergen veel van mensen: niet alleen een goede gezindheid, maar ook strategisch inzicht en wijsheid om doel, middelen en mogelijkheden in hun oordeelsvorming met elkaar te verbinden. Men moet ‘bewijzen’ dat er geen andere strategieën zijn die strategisch en moreel beter zijn, zoals politieke druk en verdere onderhandelingen.

In de bezinning op 'gerechtvaardigde oorlog' spelen zes criteria een rol:

- de autoriteit: alleen de wettelijke overheid kan tot oorlog besluiten;
- de zaak: het doel van de oorlog moet rechtvaardig zijn;
- berichtgeving: de oorlog moet verklaard en aangekondigd worden;
- proportionaliteit: de oorlog mag niet schadelijker zijn dan het kwaad dat wordt bestreden;
- de andere middelen tot verbetering van de situatie zijn uitgeput;
- de inschatting van de kans op succes.

Een concreet besluit tot oorlogsvoering hangt dus af van inschattingen (1) van de ernst van het onrecht en het gevaar dat men wil bestrijden, (2) van het falen van verdere niet-gewelddadige middelen om de vijand (tijdig) tot ander gedrag te dwingen, en (3) van de mogelijkheden om de oorlog met de (moreel beperkte) middelen die men mag gebruiken te winnen. De 'theorie van rechtvaardige oorlogsvoering' is dus geen afgeronde theorie die men in bepaalde situaties kan toepassen maar eigenlijk alleen een beschrijving van hoe men het probleem moet benaderen en met welke factoren men moet rekenen als men in een concrete situatie afwegingen moet maken.

Kerk, staat en oorlog

De christelijke Romeinse keizers hadden zich uiteraard aan het Romeinse recht te houden dat de eerste vier van het lijstje criteria voor rechtvaardigbare oorlog al langere tijd kende.

De stoïcijnse redenaar en wijsgeer Cicero (106-43 v.Chr.) noemt ze al in zijn

De re publica: autoriteit; de zaak/aanleiding; aankondiging; proportionaliteit. Daarom is het Romeinse recht naast de bijbel een van de twee belangrijke bronnen voor het westerse christelijke denken over rechtvaardige oorlog. Nadat in de vierde eeuw de kerk een grotere plaats in het Romeinse rijk heeft verworven, ontwikkelt zich ook het denken over gerechtvaardigde oorlogvoering. Oorlogen zijn een gegeven; de vraag is aan welke voorwaarden moet worden voldaan. Aan de hand van het Romeins recht ontwikkelde bisschop Ambrosius van Milaan – de hofstad in die tijd – in de tweede helft van de vierde eeuw een vredesethiek. Hij beschrijft geldige aanleidingen tot oorlog (het geval dat men moet ingrijpen). Het is een regel dat wie getuige is van het lijden van een naaste maar niet ingrijpt, zich medeschuldig maakt. Voor een overheid betekent dit dat zij moet ingrijpen als zij in staat is grof onrecht te stoppen. Deze morele verplichting legitimeert tot op heden politiek-militair ingrijpen, zoals ook humanitaire interventie in geval van genocide.

Het onderscheid tussen kerk en staat is wezenlijk voor de christelijke traditie. Oorlog is een zaak van de overheid, maar kerkleden kunnen zich een oordeel vormen of het doel en de middelen gerechtvaardigd zijn. Deze afwegingen zijn uiterst moeilijk, zoals we al zagen. Een sprekend voorbeeld van de moeilijkheidsgraad uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog is hoe Noord-Amerikaanse pacifisten als Reinhold Niebuhr en Charles Morrison, na de onaangekondigde Japanse aanval (Pearl Harbour, 7 december 1941), de

volstrekte onwil van de Japanse keizer om zich over te geven, en na hetgeen Nazi-Duitsland aanrichtte, hun pacifisme lieten vallen en de oorlog steunden. Tijdens de Koude Oorlog heeft de Wereldraad van Kerken zich tegen dreiging met en gebruik van kernwapens verklaard, maar voor lief genomen dat de afbouw van kernbewapening veel tijd zou gaan kosten. Op de volgende gronden:

- disproportionaliteit van een kernoorlog (teveel 'bijkomstige' burgerdoden);
- het niet kunnen overzien van de (indirecte) effecten van nucleaire straling;
- de vraag of dreiging met vernietigingswapens de intentie van oorlog (vrede!) wel mag verhullen;
- onzekerheid of er geen andere politieke-opties tot hetzelfde doel kunnen leiden;
- en onzekerheid of eenzijdige ontwapening de vijand wel tot rechtvaardiger beleid zal motiveren.

De afweging van alle factoren in ernstige conflicten is buitengewoon moeilijk en – in zaken van leven en dood – ernstig. De kerken kunnen vaak niet veel anders doen dan aandacht vragen voor de morele standaard van de concrete oorlogsvoering, zoals de menswaardige behandeling van vijanden.

Kerk en internationaal recht

Het onderscheid tussen kerk en staat behoort tot de kern van het christelijk geloof. Samenwerking met een goede overheid behoort ook tot de christelijke traditie. Dat neemt niet weg dat christenen niet automatisch goedkeuren wat de overheid doet. Je-

zus is door de overheid ter dood gebracht. De kerk mag zich niet met de overheid identificeren. Omdat de kerk vrijheid van godsdienst vraagt, respecteert de kerk de opvattingen van anders-denken. De overheid is niet christelijk – al hoopt de kerk natuurlijk dat het er 'christelijk' aan toe gaat.

elk mens heeft een beginsel van het besef van goed en kwaad

Daarom hebben christelijke denkers erover nagedacht hoe zij hun argumenten rondom 'rechtvaardige oorlog' zó konden verwoorden dat anderen het ermee eens zouden kunnen zijn. In dat verband hebben christenen gesproken over natuurrecht, een term die teruggaat op een van de brieven van Paulus, waarin hij zegt dat elk mens een beginsel van het besef van goed en kwaad heeft (vgl. Rom. 2:15). Aan protestantse kant heeft men overeenkomstige gedachten als 'scheppingsordeningen' bestempeld: als de ordening en de waarden die met de schepping van de mensen, de dieren en de overige schepping zijn meegegeven. Dat is een religieuze term, maar deze gedachte gaf openingen voor wet- en regelgeving. Vanuit de idee van de waardigheid van elk mens hebben christenen meegewerkt aan de formulering van de mensenrechten en het internationale oorlogsrecht, de instelling van het Internationaal Hof van Justitie ter beslechting van geschillen tussen staten (op vrijwillige basis), en de laatste decennia aan hoven voor de berechting van oorlogsmisdaden. In 1945

hebben de grote kerkgenootschappen het Handvest van de Verenigde Naties aanvaard als kader voor politieke besluitvorming over 'rechtvaardige oorlog'. Dit betekent dat militair geweld alleen is te rechtvaardigen als zelfverdediging, als noodhulp of represaille. De kerken erkennen zo het gezag van de Veiligheidsraad bij internationale conflicten.

De discussies omtrent oorlogvoering worden zodoende sterk door het internationale recht bepaald en zijn vooral een juridische zaak geworden. Dit mag niet ten koste van de morele bezinning gaan. De morele vragen komen steeds weer boven als er zich weer nieuwe feiten voordoen: nieuwe vormen van dreiging, bewapening en oorlogsvoering. In de globaliserende wereld van deze tijd zijn de voornaamste conflicten niet die tussen staten maar tussen facties en etnische groepen in de diverse landen. De vermenging van bevolkingsgroepen leidt vaak tot etnische zuiveringen. De internationale verbanden van terroristen maken dat de dreiging een geheel ander karakter krijgt. Dit heeft tot moeilijke

vragen over humanitaire interventies en inmenging in de zaken van een nationale staat geleid. In de politieke discussie over vredesoperaties is het van vitaal belang dat de 'rechtvaardige oorlog' als morele benaderingswijze staande blijft.

Voor de kerkelijke beoordeling van gerechtvaardigd geweld is hiermee de kous niet af. De kerk zal altijd aandringen op niet-gewelddadige acties om het doel te bereiken, omdat bij elk geweld slachtoffers vallen en de tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen ernstiger worden. Wereldwijd zijn er binnen het christendom talloze organisaties die na gewelddadigheden proberen slachtoffers te helpen en voormalige vijanden met elkaar te verzoenen. Daarom zullen christenen er vaak op aandringen niet tot militaire actie over te gaan maar naar andere strategieën te zoeken. Dit neemt niet weg dat de meeste christenen oorlogsvoering niet uitsluiten, mits de situatie geen andere strategie toelaat en de overheid zich aan de beperkingen van geweld houdt die in de christelijke ethiek gelden en in internationaal recht zijn vastgelegd.

bewerkte tekst van prof. dr. Fred van Iersel

4

OORLOG IN DE ISLAM

Via de media krijgen we veel beelden over ons heen van door moslims gepleegde terroristische aanslagen of zelfmoordacties. Ze roepen verschillende emotionele reacties op. Des te belangrijker worden vragen als: wat wordt er in de islam met rechtvaardige oorlog bedoeld? Wanneer mag een rechtvaardige oorlog begonnen worden en wie bepaalt dat? En als er oorlog gevoerd wordt, aan welke regels moet men zich dan houden? Het gaat hierbij dus om de vraag wat in de klassieke islam als normatief geldt.

Als bronnen voor deze klassieke opvatting over rechtvaardige oorlog worden de Koran, de overleveringen van de profeet en de jurisprudentie van de moderne moslimgeleerden gebruikt.

Vanuit het christendom zou men zeggen: er wordt een beroep gedaan op de Schrift en de traditie, maar ook op moderne gezaghebbende theologen.

Uitzondering

Het woord *islam* betekent in eerste instantie het geloof als vertrouwen op God, als gehoorzaamheid aan God. Leven vanuit dit vertrouwen en deze gehoorzaamheid leidt tot vrede en veiligheid. Dat is ook het uitgangspunt van de islam: het gaat om vrede. De verwantschap van het woord *islam* met het woord *salam* (vrede) duidt hier ook op. Centraal staat de ziel van de mens die beschermd moet worden. Het doden van één mens staat gelijk aan het doden van alle mensen. Het doden van één mens heeft immers vaak alleen maar meer geweld en slachtoffers tot gevolg.

In de Koran staat: 'Derhalve hebben Wij aan de Israëlieten voorgeschreven dat wie iemand doodt, anders dan voor doodslag of wegens verderf zaaien op de aarde, is alsof hij de mensen gezamenlijk heeft gedood en dat wie iemand laat leven, is alsof hij de mensen gezamenlijk heeft laten leven' (Soera Al-Maïda, 5:32).

Omdat het doden wordt afgekeurd, moet confrontatie met de vijand zoveel mogelijk vermeden worden. Dit betekent dat oorlog alleen geoorloofd is in uitzonderlijke situaties als er sprake is van grof onrecht jegens God en de mensen. In dat geval roept God op om onrecht en tirannie te bestrijden.

Een van de meest bekende termen voor oorlog is in de Koran het woord jihad. Dit roept tegelijkertijd veel misverstanden op, omdat de betekenis ervan erg breed is en alleen in een bepaalde context oorlog betekent. Letterlijk betekent jihad 'inspanning op de weg van God'. Voor zover jihad op strijd wordt toegepast, gaat om het tegenhouden van de vijand, het vechten tegen de agressor.

jihad: inspanning op de weg van God

Het is een noodzakelijk kwaad om groter onheil te voorkomen. Jihad is dus geen doel op zich, maar staat in dienst van de vrede. Anders gezegd: het gaat om de verspreiding van de islam in de zin van het vertrouwen op God en gehoorzaamheid aan God.

In de islam wordt een onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. De grote jihad is de strijd tegen de eigen slechte neigingen en begeerten, de strijd tegen het kwaad in de mens zelf, dat in de weg staat om dat geloofsvertrouwen uit te stralen. Het is de strijd van ieder persoonlijk om als goede moslim te leven. In de kleine jihad gaat het om de verspreiding van dat geloofsvertrouwen. In sommige situaties kan dit gewapende strijd betekenen.

Het verschil tussen de grote en de kleine jihad wordt goed weergegeven in het Bijbelse boek Spreuken 16:32 'beter zelfbeheersing dan een stad veroveren' of anders gezegd: wie zichzelf overwint (= grote jihad) is sterker dan wie een stad inneemt (= kleine jihad). Omdat het ons nu om de rechtvaardige oorlog gaat, zal hier verder alleen de kleine jihad uitgewerkt worden.

Kleine jihad

Al naar gelang de situatie heeft jihad een verschillende betekenis. De jihad veronderstelt vrijheid: mensen moeten in vrijheid voor hun geloof kunnen kiezen. Deze vrijheid is heel belangrijk. Als ze bedreigd wordt, moet ze verdedigd worden.

Een ander doel van de jihad is het opkomen voor de zwakken in de samenleving. De vrede moet ook voelbaar zijn in het leven van degenen die getroffen worden door armoede, ziekte of welke vorm van rampen ook maar.

Alleen in het geval van agressie kan er sprake zijn van jihad als strijd in de vorm van oorlog. Het gaat dan om situaties waarin je ge-

dwongen bent jezelf, je gezin, je familie, of je gemeenschap te verdedigen tegen de aanvallers van buiten.

Het voorbeeld hiervan in de Koran is de situatie van de islamitische gemeenschap in Medina. Onder leiding van de profeet Mohammed waren ze Mekka ontvlucht. In Medina werden ze opnieuw aangevallen. Daarom heeft God de jihad voorgeschreven, zodat de geloofsgemeenschap in Medina zich kon beschermen tegen deze agressie. Deze oorlog was alleen gerechtvaardigd ter bescherming van Gods woord om zo groter onrecht tegen God en de mensen te voorkomen.

De moslimgeleerde Abdelkarim Khatib zegt bijvoorbeeld: 'Jihad is een kwaad, dat moslims moeten plegen om agressie en onrecht tegen te houden. Het gaat hier om een rechtvaardig doel. Daarom verandert het kwaad in het goede. Immers: als agressie en onrecht niet tegengehouden worden door de jihad dan kan het kwaad ongeremd heersen.'

Deze visie op jihad is terug te vinden bij de moderne geleerden. Zij zien jihad als een noodzakelijk kwaad, een slecht middel om het goede te beschermen.

Dit houdt ook in dat pas tot een oorlog besloten mag worden als alle andere middelen hebben gefaald. Eerst moet geprobeerd worden om het conflict te vermijden. Lukt dat niet, dan moet er onderhandeld worden. Als

er dan echt geen andere mogelijkheid meer is, pas dan mag er besloten worden tot oorlog.

wie zichzelf overwint is sterker, dan wie een stad inneemt

Ook is de jihad gerechtvaardigd in het geval vredesverdragen geschonden worden. Dit kunnen vredesverdragen zijn die zijn gesloten tussen moslims onderling, maar ook tussen moslims en niet-moslims. Wel moet er ook hier altijd eerst onderhandeld worden, voordat men overgaat tot het gebruik van geweld.

Jihad in de vorm van zelfmoordaanslagen, zoals we die met name zien in Irak, Afghanistan, bij de Palestijnen en in New York op 11 september 2001, is een relatief nieuw en uitzonderlijk verschijnsel. Het eerste begin daarvan ligt in Iran, bij ayatollah Khomeini. In de oorlog tussen Irak en Iran 1980 – 1988 worden Iraniërs opgeroepen om zichzelf op te offeren ter wille van het land en de islam. Tienduizenden jongetjes worden het slagveld in gestuurd om met hun eigen lichaam de mijnen onschadelijk te maken. Later wordt deze vorm van jihad overgenomen door Hezbollah in Libanon. Vervolgens neemt Hamas dit over, zoals we dat zien bij de zelfmoordacties van Hamas in verschillende steden in Israël. Dit is een opvallende ontwikkeling. In de Soennitische traditie wordt zelfmoord beschouwd als de grootste zonde tegen de Schepper, die het leven heeft ge-

schonken, en God is ook degene die het leven mag nemen. Hamas rechtvaardigt zelfmoordaanslagen door te zeggen dat ze in oorlog is met de Israëlische regering (niet met de Joden) en dat deze regering uit is op de vernietiging van haar islamitisch nationalisme.

Vrome voorouders

Hier is in de Soennitische traditie een langere ontwikkeling aan voorafgegaan, waarin Osama bin Laden een hoofdrol speelde. Uit onvrede met de ontwikkeling van de islam in de Arabische landen, bijvoorbeeld Egypte en Saoedi-Arabië, kwam hij tot een visie op de islam, waarbij de tijd van de profeet Mohammed en zijn vier opvolgers als uitgangspunt en norm werd beschouwd. Naar deze tijd wil men weer terug. Daarom vinden ze dat de politiek leiders de sharia moeten invoeren en moeten eisen van het volk dat ze leven volgens de regels van de Koran en de islamitische traditie. De term die voor deze beweging wordt gebruikt is salafisme, juist vanwege de verwijzing naar deze 'vrome voorouders' (as salaf as sâlih). De jihad is gericht op het tot stand brengen van deze in hun ogen ideale islamitische staat. Hierbij wordt gebruik gemaakt van uitermate moderne middelen, zoals geavanceerde wapens, maar ook van communicatiemiddelen als internet en satellietzenders. Deze jihad kent twee speerpunten. In de eerste plaats de interne strijd in de moslimwereld zelf, waarbij door middel van terroristische acties geprobeerd wordt om de in hun ogen geperverteerde regeringen omver te werpen. Zo zat een hieraan verwante groep achter de moord op

president Sadat van Egypte in 1981. Hier-
voor vormt de samenwerking met de in hun
ogen perverse westerse landen een belang-
rijk criterium. Van Osama bin Laden is be-
kend dat zijn grootste grief eigenlijk is dat het
heilige land van Saoedi-Arabië, met de heili-
ge steden als Mekka en Medina, bezoedeld
is door de aanwezigheid van Amerikaanse
troepen die daar gestationeerd zijn sinds
Amerika met haar coalitiegenoten Irak uit
Koeweit verdreef.

Naast deze interne strijd in de moslimwereld
zelf is het tweede speerpunt de strijd tegen
de wereld van de goddeloosheid buiten de
moslimwereld. Als over de wereld van de
goddeloosheid wordt gesproken, dan gaat
het om Amerika, Israël en het Westen en
destijds ook de Sovjet-Unie. De gedwongen
terugtrekking van de Sovjet-Unie uit Afgha-
nistan in 1989 werd door de moedjahidien als
een enorme overwinning gezien. Dat dit al-
leen maar gelukt is dankzij de steun van
Amerika in de vorm van wapens en militaire

Huis van gebed als huis van vrede (moskee)

adviezen, werd al snel vergeten. Gesterkt door de overwinning op het Rode Leger, kozen de moedjahidien Amerika en Israël als het volgende doelwit. Hamas kreeg hun steun, waarbij Hamas al snel het model van de zelfmoorden overnam van de Sji'itische Hezbollah. Omdat deze vorm van zelfmoordacties op den duur niet goed is vol te houden, was er meer nodig. Daarom werden er daarnaast internationale terroristische (zelfmoord)aanslagen gepleegd, waarvan die op 11 september 2001 op de Twin Towers de meest bekende is.

De visie op de jihad van Osama bin Laden en zijn beweging wordt gesteund door de leiders van verwante islamitische groepen en bij niet opgeleide massa's. Over de zelfmoordacties van Hamas is de islamitische wereld verdeeld. Sommige moslimleiders kunnen hiervoor nog wel begrip opbrengen, omdat men dit ziet als een defensieve jihad om het moslimland dat door de staat Israël wordt bezet, te bevrijden. Over de zelfmoordacties van 11 september is men uitermate kritisch. De piloten van de vliegtuigen die op de Twin Towers zijn ingevlogen, worden over het algemeen als moordenaars beschouwd, die hun eigen door God gegeven leven en dat van anderen onrechtmatig hebben opgeofferd.

Klassiek

Ook de islam kent vanouds discussies over de vraag wanneer geweld wel of niet legitiem is. Omdat moslimheersers over grote rijken hebben geregeerd, hebben de geleerden nagedacht over de criteria voor gerechtvaardigd geweld en vastgelegd wie tot oorlog kan besluiten. De enige instantie die de oorlog kan verklaren aan de ander is de staat of de kalief als leider. Ieder ander die oproept tot jihad (in de zin van oorlog) eigent zich onrechtmatig een bevoegdheid toe die uitsluitend aan de kalief of de staat toekomt.

De jihad is geen doel op zich, maar staat in dienst van de vrede. Alleen ter verdediging van jezelf, je familie en je gemeenschap en ter bescherming van Gods woord mag een rechtvaardige oorlog begonnen worden en dan nog als alle andere middelen uitgeput zijn. Oorlog is uitzondering. Dit geldt niet alleen voor moslims onder elkaar, maar ook voor niet-moslims: islamitische staten mogen geen geweld gebruiken tegen ongelovigen, behalve in het geval dat zij zelf aangevallen worden. Het is verboden oorlog te voeren uit wraak, om anderen te overheersen of om fortuin te maken.

Regels bij oorlogsvoering

Als er dan toch besloten moet worden tot oorlog dan moeten de soldaten op het slagveld zich ook weer aan regels houden. Ook in de oorlog dienen moslims barmhartig en humaan te zijn.

In de oudste tijd van de islam golden daarom de volgende regels:

- Verraad is verboden. Als de tegenstander vrede is beloofd, dan is het verboden om hem later alsnog te doden.
- Vijandigheden zijn alleen geoorloofd tegenover hen die strijden en niet tegenover ouderen, zieken, vrouwen, kinderen en gewone burgers.
- Kinderen, ouderen, vrouwen en geestelijken mogen niet gedood worden, zoals de volgende overlevering uit het leven van de profeet vertelt:

De profeet zag een gedode vrouw tijdens de oorlog en zei: 'Zij had niet gedood mogen worden.' De profeet zei ook: 'Jullie moeten geen kinderen doden.' De strijders zeiden: 'O profeet, zijn het geen kinderen van heidenen dan?' Maar hij zei: 'Is jullie doel dan om kinderen van heidenen te doden?' En hij zei verder tegen een van de bevelhebbers: 'Vaarwel in de naam van God, dood geen kinderen, geen vrouwen en overdrijf niet. Breng gerechtigheid, want God houdt van moslims.'

- Gevangen moeten goed behandeld worden. Het zijn mensen die niet meer in staat zijn om te strijden. Zij vormen geen gevaar meer. Daarom moeten ze humaan en met respect behandeld worden. Ze hebben recht op medische behandeling, eten en bescherming totdat ze weer vrijgelaten worden.

- Het lichaam van een gedode tegenstander mag niet verminkt of verwaarloosd worden.
- Het is verboden om vernieling en verwoesting aan te brengen. Vruchtbare bomen mogen niet worden omgehakt en bewoonde gebieden mogen niet worden vernietigd of in brand gestoken.

Als de profeet de bevelhebbers de opdracht gaf ten strijde te trekken, zei hij altijd het volgende: 'Verniel geen woningen, kap geen vruchtbare bomen, vernietig geen bewoonde huizen, dood geen een schaap of kameel - behalve als je honger hebt - , kap of verbrand geen palmen.'

De regels uit de klassieke bronnen van de islamitische ethiek en regelgeving komen er op neer dat in de oorlogvoering de vijand niet onnodig schade toegebracht mag worden.

Dit laatste brengt ons meteen bij de vraag: hoe zit het dan in onze moderne tijd met haar vernietigingswapens? Op grond van het bovenstaande zal het geen verbazing meer wekken, dat de islam vernietigingswapens die geen onderscheid maken tussen militaire en burgerdoelen verbiedt. Ook is het verboden om mensen als schild te gebruiken.

Kortom: in geval van oorlog mag er niet meer geweld gebruikt worden dan strikt noodzakelijk is. Als het kwaad van de vijand met een zachter middel bestreden kan worden, mag er niet voor een harder middel gekozen wor-

De graven van de aartsvaders en -moeders: Ibrahimi moskee van de moslims en (gescheiden ervan) de Grot van de Patriarchen voor de Joden.

den. Onschuldige slachtoffers en het toe-
brengen van grote verwoesting dienen ver-
meden te worden.

Conclusie

Door het klassieke denken van de islam over
de oorlog loopt als een rode draad het princi-
pe dat de islam moet leiden tot vrede. Vrede
die gebaseerd is op barmhartigheid en recht-
vaardigheid.

Jihad betekent letterlijk de inspanning op de
weg van God, de inspanning die nodig is om
de vrede te bereiken. Hoe daar concreet
vorm aan gegeven wordt, hangt af van de
context waarin de moslimgemeenschap zich

op dat moment bevindt. Alleen in bepaalde
gevallen en onder bepaalde voorwaarden
kan dat 'oorlog' betekenen. Er moet alles aan
gedaan worden om een oorlog te voorko-
men. Alleen in geval van agressie die op
geen andere manier vermeden kan worden,
kan de staat of de kalief besluiten tot oorlog.
Als men toch gedwongen is tot het voeren
van een oorlog, dan is het leger aan strikte
voorwaarden gebonden. Onschuldige slacht-
offers en nodeloze verwoestingen moeten
worden voorkomen. Gevangenen en gewon-
den dienen humaan te worden behandeld.
Hierbij maakt het geen verschil of ze moslim
zijn of niet.

bewerkte tekst van dr. Marzouk Aulad Abdellah

5

DE HINDOETRADITIES

We stellen ons eerst de vraag wat de opvattingen waren over de 'rechtvaardige oorlog' in de klassieke hindoetradities. Vervolgens gaan we na hoe die tradities de oorlog religieus en moreel aanvaardbaar maakten en legitimeerden. Dit doen we om te kunnen vaststellen of de fundamentele opvattingen over humanitair recht werden erkend in de klassieke hindoeïstische stromingen. Het idee van de 'rechtvaardige oorlog' valt immers binnen het perspectief van humaniteit.

Klassieke dharma

Eerst willen wij weten in welke context het verschijnsel 'oorlog' geplaatst werd in de klassieke hindoetradities. In grote lijnen schetsen we nu de religieuze achtergrond.

Het hindoeïsme wordt wel gekarakteriseerd door het begrip '*dharma*', letterlijk 'dat wat gevestigd is', 'stevigheid', inherente wetmatigheid, wet, plicht.

Strijdwagen van Arjuna met Krishna, een modern beeld bij het Bali Arts Centre in Denpasar, Bali

Hoewel er meer soorten van dharma te onderscheiden zijn, ligt aan alle dharma ten grondslag het idee dat de werkelijkheid in principe niet op te delen is in een sacraal gedeelte en een profaan gedeelte. Het klassieke hindoeïsme gaat uit van de eenheid van het bestaan, holistisch. Die eenheid wordt dan symbolisch aangeduid met het begrip dharma: een in de bovennatuur geïncorporeerde basisorde, die in de totale kosmos als de juiste toestand geldt. Het gaat

erom deze toestand veilig te stellen of zondig te herstellen en in stand te houden. De basisvooronderstelling daarbij is, dat die ordening er altijd al was (*'sanatana dharma'*: 'eeuwige ordening'), en niet via een verdere ontwikkeling van de kosmos of de mensmaatschappij ontdekt moet worden. Die ordening moet hoogstens telkens opnieuw herkend en bevestigd worden. Deze dharmaoordening betreft dus ook het welzijn van de totale menselijke samenleving, ja van het

persoonlijke leven van iedere gelovige. Dharma is dus een veel ruimer begrip dan 'religie', en iemand die de dharma erkent, laat zich leiden door het totaal van geestelijke, morele, wettelijke en maatschappelijke regels, handelingen, kennis en plichten dat voortvloeit uit dit besef van een alomvattende 'ordering'.

Dit betekent dat in het klassieke hindoeïsme voor iedere hindoe, ongeacht zijn positie in de traditionele hindoe-maatschappij, in de eerste plaats de '*sadharana dharma*', de 'algemene dharma' geldt: niet schaden, niet liegen, niet stelen, reinheid en beheersing van de zinnen. Op het zuiver individuele vlak hoort de hindoe zich bovendien te houden aan zijn '*varnashramadharma*', 'plichten, verbonden aan stand en levensfase'. Die dharma omvat in dit verband het geheel van traditionele plichten en gedragscodes, op godsdienstig en maatschappelijk terrein, dat behoort bij iemands sekse, familie, kaste, beroep en levensfase, en waaraan men zich dient te houden, wanneer men deel wil blijven uitmaken van het hindoeïstisch religieus-maatschappelijk bestel. Dit levensdoel is dan ook geheel ingebed in de traditionele hindoe-maatschappij, en op een vrij losse manier gecodificeerd. Bijvoorbeeld in de Wetboeken van Manu (2e, 3e eeuw). Daar stonden dan de zeer geïndividualiseerde, religieuze en maatschappelijke plichten en gedragscodes van iedere gelovige in beschreven. Zo golden bijvoorbeeld voor hindoemannen andere leefregels dan voor vrouwen, voor priesters andere dan voor militairen.

We kunnen dus wel stellen dat het begrip 'dharma' centraal stond in het klassieke hindoe-denken.

Of men zich in de toenmalige oorlogsvoering altijd zo trouw aan de dharma hield, en of oorlog vaak niet een voortzetting was van politiek met andere middelen, moeten we ons wel afvragen. Ook heeft de leer van '*ahimsa*', 'geweldloosheid', die in het middeleeuwse India weliswaar zó invloedrijk werd dat het merendeel van de hogere standen vegetarisch werd, in die tijd nooit geleid tot een verbod op oorlogsvoering of op de doodstraf. Pas veel later heeft in onze tijd Mahatma Gandhi het begrip 'dharma' vooral in de zin van '*ahimsa*' geherinterpreteerd. Zijn geweldloze optreden wekte in de jaren veertig van de vorige eeuw echter zoveel woede bij hindoe-nationalisten, dat hij uiteindelijk door een van hen vermoord werd.

Hindoeïsme en oorlog

In de hindoetraditie lezen we soms dat de geest van eenheid en universaliteit de gehele bewoonde wereld omvat. De RigVeda (6,70,2) spreekt van 'één mensengeslacht', wat erop kan wijzen dat destijds de verschillende tradities, religies en heilswegen als evenwaardig werden beschouwd. Ook uit het latere adagium '*sarvadharmasambhava*', 'de gelijkwaardigheid van alle religies', mag blijken, dat de aanwezigheid van buitenlanders en andersgelovigen voor het hindoeïsme niet zonder meer een rechtvaardiging was om hen met wapens te bestrijden. In het hindoeïsme bestond niet zoiets als een 'kruistocht', 'bellum iustissimum' of 'jihad'.

Gaan we uit van de eerder uiteengezette invulling van het begrip 'dharma', dan is het niet verwonderlijk dat juist ook oorlogen, als

ernstige verstoringen van de menselijke samenleving – die immers ingebed is in de gegeven kosmische orde – in de hindoe-traditie gezien werden als inbreuken op de dharma. Wanneer een oorlog werd ingezet als laatste redmiddel in situaties waarin het verkieselijker en gerechtvaardigder was om het binnenlandse of buitenlandse ‘kwaad’ te bestrijden dan om nog langer kwaad en onrecht te dulden, sprak men van een ‘gerechtvaardigde oorlog’. Zo’n ‘gerechtvaardigde oor-

Arjuna's aarzeling de strijd te beginnen

log’ (*‘dharma yuddha’*) wordt dan in de *dharma shastra’s* (‘wetboeken’), de handboeken over staatsmanskunst en krijgskunde en in de epossen Mahabharata en Ramayana onderscheiden van de ‘ongerechtvaardigde oorlog’ (*‘adharma’*- of *‘kuta’yuddha’*).

Garanties

Al mochten levensbedreigende omstandigheden een gerede aanleiding vormen om een oorlog te rechtvaardigen, ook een rechtvaardige oorlog moest met de nodige garanties van humaniteit omgeven worden. Naast de aanleiding tot de oorlog, vielen daarom ook de wijze van oorlogsvoering, de gehanteerde bewapening en het verwachte of beoogde en het uiteindelijke resultaat van de strijd onder een zekere humanitaire regelgeving.

Uit de overvloed van regels die tevoorschijn kwam bij ons onderzoek in de hindoe-traditie naar haar schriftelijke bronnen op het punt van de rechtvaardige oorlog kunnen we ons een voorstelling maken van de wijze waarop in het oude India humanitaire overwegingen in oorlogswetgeving werden omgezet. Van belang is om te constateren dat er al vroeg een onderscheid werd gemaakt tussen militairen en burgers. Dat kon ook, omdat vanouds de vorsten, die beslisten over oorlog en vrede, beschikten over een staand leger. Het was immers in de eerste plaats de vorst die de plicht had om zijn onderdanen met zijn leger te beschermen tegen interne bedreiging en externe agressie. Daartoe diende hij eerst zijn toevlucht te nemen tot een vreedzame oplossing van het conflict. Als dat niet lukte, moest hij de vijand onschadelijk trach-

ten te maken door middel van achtereenvolgens onderhandeling (*sama*), het geven van geschenken (*dana*), het zaaien van tweespalt (*bheda*) en het uiten van verhulde bedreigingen. Het gebruik van geweld (*danda*) door middel van gewapend ingrijpen was pas het uiterste redmiddel (Wetboek van Manu 7, 107 vv).

Wanneer het toch tot oorlog kwam, moesten bepaalde kriegsregels in acht genomen worden. Het is belangwekkend om te constateren dat die regels althans in theorie ook tamelijk humaan waren. Ze betroffen alle mogelijke zaken, vanaf een algemeen verbod op onnodig leed veroorzakende wapens, tot en met de behandeling van personen in veroverd gebied. Kern van de hindoeïstisch krijgskunde was om ongelijkwaardigheid in de strijd te voorkómen. Zo mocht bijvoorbeeld een wagenstrijder geen voetvolk aanvallen en zij die zich niet konden verdedigen, op de vlucht waren of hun wapens verloren hadden, mochten niet gedood worden. Diplomatieke onschendbaarheid werd ook in acht genomen. Uit zeer oude tijden stamt bijvoorbeeld ook het gebruik om 's avonds de strijd te staken en de gewonden te verzorgen.

Al is het onwaarschijnlijk dat deze regels destijds onverkort in de oorlogspraktijk in het klassieke India zijn toegepast, toch blijft het de vraag of andere oude beschavingen in die tijd al zulke humane idealen rondom oorlogsvoering hadden gecodificeerd.

Arjuna's dilemma

Door de eeuwen heen hebben met name de beide grote eposen Mahabharata en Ramayana als morele wegwijzers richting gegeven aan de hindoe-orthodoxie en het religieuze handelen van de gelovigen.

De botsing tussen moraal en plicht, de onverenigbaarheid van humaniteit en oorlogsvoering manifesteert zich in de dialoog tussen de krijgsheld Arjuna en Vishnu/Krishna gedurende de 'broeder'strijd', beschreven in het *Mahabharata*-epos.

De Bhagavad Gita, de 'zang van de gezegende', een gedeelte van het 6e boek van het Mahabharata (4e eeuw v.Chr. - 4e eeuw A.D.), is voor hindoes in en buiten India een van de meest gezaghebbende hindoeïstische religieuze teksten, hoewel strict genomen geen 'goddelijke openbaring', zoals bijvoorbeeld de Veda's.

Hoewel het Mahabharata de strijd beschrijft tussen twee groepen neven, is de Bhagavad Gita een filosoferend betoog. Het aantrekkelijke van de Bhagavad Gita is zeker gelegen in de aanspreekbaarheid van haar betoog, waarin gesteld wordt dat menselijk handelen, hoe verwerpelijk soms ook, mits uitgevoerd met de juiste intentie en opgedragen aan de Allerhoogste, de mens niet van de 'hemel', de uiteindelijke verlossing, af kan houden.

De oorlog tussen de twee rivaliserende koninklijke clans, de Pandava's en de Kaurava's, was het dieptepunt in de relatie tussen beide groepen.

Nadat de Kaurava's zich onwettig meester gemaakt hadden van de bezittingen van de Pandava's, begon de werkelijke oorlog pas, toen alle onderhandelingen op niets waren uitgelopen en de strijd niet langer te vermijden was. De Pandava's werd de keuze gelaten om enerzijds voor hun rechten te strijden - als hun plicht als militairen - of om anderzijds een oorlog te voorkomen en ter wille van de vrede een nederlaag te accepteren.

Wanneer de strijdende partijen in dit epos klaar staan om slag te leveren, en Arjuna zijn wagenmenner Krishna vraagt om zijn strijd-wagen tussen de twee fronten op te stellen, weigert de held de wapens op te nemen, wanhopend bij de gedachte zijn neven en andere verwanten en leermeesters in het andere kamp te moeten doden in een onrechtvaardige oorlog. Arjuna vraagt zich af hoe hij gelukkig kan zijn na het doden van zijn familie. In een dialoog tracht Krishna - in wezen de aardse gestalte van god *Vishnu* - Arjuna met argumenten over te halen de strijd toch te beginnen.

Eerst appelleert hij aan Arjuna's schaamtegevoel door hem lafheid en onmannelijkheid te verwijten, als hij van de strijd zou afzien.

2: 2 Vanwaar is deze wanhoop over jou gekomen op dit kritieke moment? Het is zo schandelijk, leidt niet tot de hemel en bezorgt je een slechte naam, Arjuna.

2: 3 Geef niet toe aan onmannelijkheid, Arjuna. Het betaamt je niet. Laat die minderwaardige weekhartigheid varen en sta op, Vijandenkweller!

Vervolgens hanteert hij een filosofisch/theologisch argument, door hem erop te wijzen dat er niet zoiets als 'doden' bestaat, omdat de menselijke ziel eeuwig is en het lichaam maar een illusoir verschijnsel is. Hij kan dus niet van verwantenmoord worden beticht.

2:18 Er wordt gezegd dat deze lichamen, die behoren tot de eeuwige, onvernietigbare, onmeetbare belichaamde ziel, sterfelijk zijn. Daarom moet je strijden, Arjuna!

(...)

2: 22 Zoals een mens afgedragen kleren wegwerpt en nieuwe aantrekt, zo ook laat de belichaamde ziel oude lichamen achter, en neemt haar intrek in andere, nieuwe, lichamen.

(...)

2: 30 Deze belichaamde ziel is in ieders lichaam voor altijd onkwetsbaar. Daarom mag je om geen enkel wezen treuren.

Ten slotte laat Krishna Arjuna uitstijgen boven de beperkingen van zijn eigen persoonlijkheid door hem te wijzen op zijn plicht tegenover de maatschappij. Voor hem, als lid van de militaire stand, is de gewapende strijd ter verdediging van zijn onderdanen en eigen naaste verwanten de enige reden van bestaan.

2: 31 Bovendien, als je je eigen dharma (van krijgsheer) beschouwt, hoef je niet te wankelen. Want voor militairen is er niets beter dan een strijd volgens-de-dharma.

2: 32 Het is een open poort naar de hemel waar je toevallig op gestuit bent. Gelukkig, Arjuna, zijn de krijsheren die zo'n strijd aangaan.

2: 33 Maar als je deze strijd volgens-de-dharma niet zult voeren, dan zal je je eigen dharma en eer verzaken en jezelf ongeluk op de hals halen.

18: 57 Draag al je handelingen in gedachten aan Mij op; beschouw Mij als Hoogste; neem je uitgangspunt in geestelijke discipline en richt je denken voortdurend op Mij.

Nu kan Arjuna zijn morele dilemma overstijgen, niet door het handelen zélf na te laten, maar door al zijn (militaire) handelen aan Vishnu op te dragen, zonder te tobben over de resultaten ervan.

Hiermee geeft de Bhagavad Gita een typisch hindoeïstische oplossing voor Arjuna's ethische dilemma: Arjuna moet het kwaad niet bestrijden – door het doden van zijn vijandige verwanten – maar Arjuna's *perceptie* van het kwaad dient te veranderen.

Nationalisme

Dat in onze tijd ook andere opvattingen over 'rechtvaardige oorlog' terrein winnen in India is niet verwonderlijk, dit mede als reactie op het dreigende moslim-militantisme in Zuid-Azië, en ook als gevolg van de ontwikkeling van India als economische wereldmacht.

Die opvattingen komen voort uit een nationalistische ideologie die 'Hindutva' ('Hindoedom') genoemd wordt, en al uit de jaren twintig van de vorige eeuw stamt. Het is een verheerlijking van een 'Blut und Boden'-nationalisme met als doel het herstel van de hindoenatie die eens in de 'Gouden Eeuw' van koning Rama, de ideale vorst en als zodanig de held van het Ramayana, bestaan heeft. Deze natie zal zich weer uitstrekken over geheel 'Bharat', het vaderland India, waar één volk zal wonen, homogeen in bloed, geschiedenis, religie, cultuur en taal.

Vanuit die optiek van her-hindoeïsering is het begrijpelijk dat het gehele religieuze geschut in stelling wordt gebracht met name tegen wat wordt gezien als de grootste bedreiging van het hindoeïsme, en een belemmering voor de vestiging van de hindoeïstische staat: de moslimminderheid. Sinds jaar en dag wordt de moslims verweten samen te spannen tegen de hindoes en met hulp van buitenlandse contacten de ondergang van hindoe-India te bewerken.

Dat in hindoe-nationalistische kringen het begrip 'rechtvaardige oorlog' een andere invulling heeft, hoeft geen betoog. Het bestrijden van de islam en het marginaliseren en

onderdrukken van moslims, met name in Kashmir, is in de ogen van deze extremisten bij voorbaat al 'rechtvaardig'.

Deze opvatting van 'rechtvaardigheid' heeft dus maar weinig te maken met wat de grote hindoetradities ons laten zien.

drs. Cors van der Burg

De godin Kali, als verpersoonlijking van geweld, kwaad en verderf.
Schildering op een tempelmuur, India

6

EEN BOEDDHISTISCH PERSPECTIEF

Kort gezegd, het boeddhisme biedt geen ruimte om levende wezens te doden. Laten we eerst proberen een beeld van een boeddhistische levenshouding op te roepen. Van daaruit kunnen we zien hoe boeddhisten 'oorlog' benaderen. Boeddhisme is in de kern geweldloos – waar boeddhisten geweld gebruiken, zien ze iets over het hoofd van wat centraal behoort te staan. Er zijn gewelddadige boeddhisten, uiteraard, maar het hoort er niet bij. Om dat in te zien moeten we eerst naar de kern van de zaak, en we doen dat met een anekdote.

Andere levenshouding

Tijdens een trektocht in de Himalayas in Nepal (2000) kwam een groep in de sneeuw terecht. Het voorjaar liet op zich wachten. Hoewel de rododendrons in bloei hadden 'moeten' staan lag er sneeuw op de takken. In de avond ging het onweren. Na de maaltijd zat de groep zoals gebruikelijk bij elkaar en besprak de siddar, de leider van de trekking, de gebeurtenissen van de dag en legde hij uit waarop we niet hoger konden klimmen maar een stuk moesten afdalen. Iemand vroeg of hij vaker enge situaties had meegemaakt.

Dat had hij; eenmaal was hij met een groep bij het basiskamp van de Mount Everest aangekomen, op 5000 meter hoogte, onbereikbaar voor telefoonverbindingen en helikopters, toen het ook was gaan sneeuwen. In de ochtend lag de sneeuw zo hoog als de tenten. Geen mens kon erdoor. De groep kon niet weg. Er was voedsel voor twee dagen. Zonder scheppen had men geen schijn van kans. Dooi was er niet bij. Ze konden alleen afwachten. Plots hoorden ze geluid. Het bleek een Japanse expeditie te zijn die met veel mensen en materiaal zich een weg baande door de sneeuw en ook de siddar en zijn groep uit de benarde positie bevrijdde. 'Sometimes life is easy, sometimes it is difficult', zo eindigde hij zijn verhaal.

De leden van de groep waren onder de indruk van zijn verhaal. De volgende dag, na een nacht met sneeuw en onweer, en dragers die getrouw de sneeuw van de tenten schudden, liepen we tussen de witte toppen het bergpad af naar veiliger hoogte. Anderen verbaasden zich erover hoe onderkoeld de siddar erover kon spreken dat hij met zijn hele groep bijna aan onderkoeling en honger gestorven was. Maar dat was een Nederlands oordeel: 'onderkoeld'. Hier sprak eeuwenlange boeddhistische cultuur van de prachtige bergdorpen in de aanloop van de

Himalayas tegen de Tibetaanse grens. Het leven komt en gaat. Als mensen zijn we ingeweven in de grote natuur. Als die 'te keer' gaat, zijn we een speelbal. Maar in feite gaat de natuur niet 'te keer': er gebeurt wat er gebeurt. Een sneeuwstorm doet zich voor. Iemand kan uitglijden en dood vallen, iemand kan van honger omkomen. Dat gebeurt soms. Maar op andere dagen schijnt de zon, bloeien de bomen en zingen de kinderen. 'Sometimes life is easy, sometimes it is difficult.' Je neemt het leven zoals het komt en bent behulpzaam voor je trekkersgroep en dragers. Je bent niet onverschillig, maar je waardepatroon is anders. Ik denk dat de sid-dar met mededogen naar de westerlingen keek van wie er enkelen in paniek geraakten – net alsof ze niet wisten dat mensen sterven en door onverwachte wendingen van de natuur dood kunnen gaan, gehecht aan het leven en onvoorbereid op de tegenslagen en verlies van bezit en leven. Wat in hem sprak was een leefwijze van aandacht, verantwoordelijkheidbesef, meeleven met andere mensen en liefde voor de gehele natuur met zijn majestueuze en lieflijke aspecten.

De vraag is nu natuurlijk hoe mensen tot een dergelijke levenshouding komen die geweld eigenlijk uitsluit: geweld gebeurt, maar je moet anderen geen pijn doen. Op de achtergrond staat de gedachte:

dat gehechtheid lijden veroorzaakt, conflict en meer lijden. Gehechtheid kent elk mens in principe wel; de eerste echte bluts op een nieuwe auto vindt niemand leuk. Diefstal, roddel achter je rug, plagen van je kind – het raakt ons. Maar juist dat maakt ons kwetsbaar. Wie gehecht is, heeft de neiging om zich te verdedigen. We doen de deuren op slot en als we onze angst voor verlies van wat dan ook niet beheersen, verliezen we onze openheid voor andere mensen en proberen we ons leven te beheersen. Uiteindelijk kost gehechtheid ons onze spontaneïteit. We worden doeners en regelaars, en 'de' westerse mens is ontevreden als de dingen niet goed voor hem en haar zijn geregeld. Geen regering kan het goed doen – zelfs al zijn de omstandigheden zo dat niemand het inderdaad goed kan doen. Deze heerszucht, voortkomend uit gehechtheid, leidt tot eindeloos geregeld en drukte die voorbij ziet aan het leven dat zich onder onze ogen voltrekt.

Gehechtheid aan jezelf

De grondfout van de mens is dat we denken dat we zijn zoals wij zijn, dat ik ben zoals alleen ik ben. We zien niet dat we in ons ik-zijn allang zijn ingeweven in een gemeenschap van mensen, dieren en planten waarin

we restloos opgaan. Wat ons 'ik' is, is bepaald door anderen: restloos is een mens met alle dingen verbonden. Juist de gedachte om iets bijzonders te zijn en een ik of zelf te hebben dat we moeten beschermen en ontplooien, overschaduwde onze natuurlijke eigenlijkheid, ons echte zelf-zijn, in verbondenheid met het andere. Om recht in het leven te staan moet een mens dit valse zelf loslaten en zichzelf aanvaarden als 'leegte' (dat is: iemand zonder een vaste kern) in verbondenheid met al het andere. Zo komt iemands eigen individualiteit weer terug, nu niet als een mens met een vaste eenheid van identiteit, een 'zelf', maar als een veranderlijke eenheid binnen het grotere geheel van het bestaan.

Uiteraard kent het boeddhisme allerlei stromingen, maar de gedachten van 'opheffing van gehechtheden' en 'leegte van 'zelf'' behoren tot de kern van 'het' boeddhisme. Dat geldt ook van de verbondenheid van de mens met alle dingen. Over wat er gebeurt na de opheffing van het 'ik' verschillen diverse stromingen van mening; 'nirvana' wordt op uiteenlopende manieren opgevat. Waar het in dit verband – gerechtvaardigde oorlog – om gaat, zijn een aantal boeddhistische basisinzichten: de innerlijke en uiterlijke verbondenheid van elk mens met alle andere levende wezens, het loslaten van een narcistisch zelf waaraan zich geen ongeluk mag voltrekken en dat geen krassen mag oplopen. Menselijke relaties bestaan; een mens kan zich zorgen maken over diens partner, natuurlijk. Maar het eigen zelf 'bestaat' niet meer als een zelfstandige eenheid. Daarom is de mens in die staat van groei (= loslaten) niet

meer innerlijk afhankelijk van wat hem of haar overkomt aan voorspoed en tegenspoed. In deze zin leeft men 'buiten goed en kwaad' – niet in de zin dat sommig handelen niet beter is dan het andere.

Deugden

De twee basale deugden van boeddhisme zijn groot-mededogen en wijsheid. Vanuit het bovenstaande kunnen we dat begrijpen en van daaruit krijgen we een goede entree tot geweldloosheid. Mededogen is meeleven met en ontferming over mensen die bijzondere blijde of nare dingen meemaken. Er zit een element van begrip in voor wat een ander niet kan of verkeerd doet. Het geldt immers ook van onszelf dat we niet alles kunnen en dingen onhandig of verkeerd aanpakken. Dit wil niet zeggen dat we dingen moeten vergoelijken; zenkloosters staan bekend om de harde aanpak: wie het eigen ego wil doden moet niet kinderachtig zijn. Zichzelf overwinnen is het moeilijkste wat er is: 'de Grote Dood' [vergelijk: de grote jihad]. Maar dit is alleen nog maar *karuna* – mededogen. Groot (maha) mededogen is nog iets anders. We vergissen ons als we denken dat grootmededogen en naastenliefde of medelijden hetzelfde zijn. Naastenliefde en medelijden zijn toch nog gehecht. Grootmededogen is onthecht. Onthecht zijn vergt dat ik zowel de ander als mezelf als leeg ervaar – en ervaren ligt ver voorbij 'beschouwen': het is niet afstandelijk maar praktisch. Als de ander leeg is en niets permanents in zichzelf heeft, en ik ben leeg en heb geen permanente kern, dan is er alleen wat zich voordoet: een veld van mensen en dingen die met elkaar een

Knechting (Longmen-grotten)

samenleving vormen waar niemand met een eigenheid buiten valt. Als ik de ander zie als iemand met een brede achtergrond die op elk moment meespeelt en zijn gedrag bepaalt, en ik mezelf en de andere mensen ook zo zie, dan staan we op elk moment op een kruispunt van vele wegen waar we samenkomen om straks weer elk onze eigen weg te gaan. Elk moment lijkt op een plein waar zes straten op uitkomen, mensen bijeen zijn, hun dingen doen, en weer in verschillende richtingen verder gaan of een stukje samen oplopen. Ze zijn allemaal 'leegte' (= precies zoals ze dan zijn en niet iets geheimzinnigs achter wie ze zijn), bepaald door vele factoren zonder iets 'autonooms' dat hen zou uitzonderen uit het geheel. Mahakaruna is het sympathiserende ontzag voor de ander als ander en gelijke, mens of dier, en net als jezelf deel van de grotere werkelijkheid.

De tweede hoofddeugd is wijsheid, prajna. Wijsheid is de tweede deugd, en dus niet gerechtigheid. Dat verschil is principieel. Recht vergt een subject, een rechtspersoon met een eigen identiteit en handelingsbevoegdheid. De samenleving heeft uiteraard recht nodig, want notarissen moeten weten wie een handtekening plaatst en de politie moet de juiste persoon een bekeuring geven. Dat is op het niveau van de samenleving. Maar gezien vanaf het levensbeschouwelijke niveau is mijn beroep op mijn rechten verdacht. Als ik aanspraak maak op mijn rechten, zonder ik mijzelf af van de anderen tegen wie ik de aanspraak inbreng. Ik vraag niet meer wat het beste is voor iedereen (inclusief de dieren en het milieu), maar kom op voor wat het beste is voor mijzelf. Op het

diepere niveau van het echte leven gaat het niet om rechten maar om compassie en wijsheid. Wijsheid is het vermogen om te doen en te zeggen wat in complexe situaties het meest verstandige is, hoe ieder zo goed mogelijk kan leven en werken en mensen met mededogen kunnen samenleven. Rechten handhaven berust op individualiteit of groepsidentiteit en het afwegen van belangen of zelfs opkomen voor belangen; compassie en wijsheid berusten op openheid voor de anderen en het vermogen om een balans te vinden tussen de (echte) behoeften van mensen, ieders gaven en beperktheden, goede en onwenselijke eigenschappen. Van hieruit kunnen we de boeddhistische morele regels begrijpen.

Gerechtvaardigd doden?

Mag men volgens 'het boeddhisme' gerechtvaardigd oorlog voeren en zonodig mensen doden? Doden van mens of dier betekent dat men het slachtoffer uitzondert uit het verband waarin wij allen staan, apart stelt, en doodt. Dit is in strijd met de elementaire eerbied voor alle leven waaraan allen deelhebben en waarin allen zijn verbonden. Oorlog voeren is strijdig met karuna en prajna.

We kunnen dit nu nog verder demonstreren aan de hand van fragmenten uit boeddhistische bronnen. In overleveringen van de leringen van de Boeddha wordt opgesomd welke vijf elementen samen leiden tot 'de immorele handeling van het doden':

- de aanwezigheid van een levend wezen, menselijk dan wel dierlijk;
- besef dat dit wezen een levend wezen is;

- de intentie of het besluit om te doden;
- het handeling van het doden met daarvoor geschikte middelen;
- de daarop volgende dood.

De dood van een levend wezen is, zonder deze vijf elementen, geen immorele handeling maar een ongeluk. De intentie om te doden staat centraal; de opzet blijkt uit de handelingen die men verricht. Moorden wordt echter niet voorkomen door het te verbieden. Aan geboden en verboden komt geen einde; het gaat om een verandering in het hart en de geest van mensen. De vraag is hoe je voorkomt dat je een ander schaadt en zelf schade lijdt. Het antwoord is: door inzicht in wat verkeerd is en vorming van de persoon ten goede, tot iemand die anderen niet schaadt. Dit speelt niet alleen op individueel niveau maar ook op het niveau van de staat. In een van de oude boeddhistische overleveringen wordt verteld dat de mythische koning Mahavijita een roversplaag heeft uitgeroeid. Hij had goed advies gekregen:

‘Verstrek aan wie in uw land landbouw en veeteelt bedrijven, zaaigoed en veevoeder; aan degenen die handel drijven, kapitaal; aan degenen die in overheidsdienst werken, voedsel en een salaris. Dan zullen de mensen gericht zijn op hun eigen werk en het land van de koning niet teisteren.’

Men moet conflicten voorkomen. Vanuit de achtergrond van de boeddhistische moraal is helder dat doden voortkomt uit gehechtheid

en onbegrip. Dat geldt ook van oorlog, die daarom nooit of te nimmer gerechtvaardigd is, zoals P.D. Premasiri een artikel over gerechtvaardigde oorlog besluit:

‘Samenvattend kunnen we in antwoord op de vraag of er in de klassieke leer van het boeddhisme geldige redenen voor oorlog bestaan, herhalen dat oorlog volgens boeddhisme noodzakelijkerwijs een kwaad is. Wie in een oorlog betrokken raakt, gebruikt minstens geweld tegen de vijanden die men moet overwinnen. Wie serieus probeert nirvana te realiseren, mag onder geen enkele voorwaarde in geweld betrokken zijn. Oorlogen en geweld zijn met elke samenleving gegeven, want mensen hebben sterk de neiging om hun bezittingen fel als een vrek te verdedigen... In de meeste gevallen zijn rechtvaardigingen van geweld rationalisaties gebaseerd op eigenbelang. Boeddhisme aanvaardt dat de grote meerderheid van mensen die zich op wereldse zaken richten – zelfs als ze toegewijde boeddhisten zijn en in hoge mate rechtschapen –, soms gedwongen worden om oorlog te voeren. De boeddhistische onderwijzingen met hun mythologieën en hun preken vol verhalen willen een moreel besef, inzet voor gerechtigheid en fair play overdragen, ook in situaties waarin mensen tot oorlog worden gedwongen’.

Wijsheid

In de praktijk van het leven komen conflicten voor. Met wijsheid en mededogen moet men proberen ze op te lossen en ze niet laten escaleren, zodat ze op geweld uitlopen. De oplossing van scherpe tegenstellingen begint al veel en veel eerder. Wijs bestuur voorkomt dat conflicten worden opgespeeld. Niet-verlichte mensen zien dat niet aankomen, omdat ze vanuit hun eigen 'ik' of 'ons volk' ervaren en denken en hun 'ik' of 'ons' uiteindelijk willen (en in eigen ogen moeten) verdedigen. Zo komt het ook voor dat boeddhisten bij gewapende conflicten betrokken raken. 'Het boeddhisme' als religieuze stroming is niet altijd vrij van geweld, maar de boeddhistische visie op het leven als geheel is dat wel. Geweldloosheid betekent geen passieve opstelling maar wijs en vastberaden optreden dat conflicten voorkomt en niet toegeeft aan gebruik van geweld – want oorlog is nimmer te rechtvaardigen, zegt P.D. Premasiri. Hierop heeft David Keown gereageerd. Hij meent dat boeddhisten zich toch ook rekenschap moeten geven van het feit dat 'als laatste redmiddel het gebruik van geweld noodzakelijk kan zijn als zelfverdediging of om andere mensen te beschermen tegen gewapende misdadigers, terroristen, tirannen, gekken, seriemoordenaars en anderen die onschuldige mensen naar het leven staan'. Zijn voorbeeld was de vredesmacht van de Verenigde Naties in Bosnië. In de discussies over zenmeesters die de langdurige oorlog van Japan China, Korea en later de USA hebben gesteund, verwijst men wel naar een overlevering die zegt dat de Boeddha in een vorig leven ooit een man heeft gedood om te voor-

komen dat hij anderen zou vermoorden. Een andere overlevering zegt dat de Boeddha eens heeft verteld dat hij ooit een aantal brahmanen had gedood om te voorkomen dat ze de Dharma zouden benadelen en dat hij hen daarmee voor slecht karma heeft behoeft (resp. Upayakausalya-sutra en Mahaparnirvana-sutra; Ives, 169). Zo heeft iedere ketter zijn letter – dat geldt overigens in alle tradities. De discussie over gerechtvaardigd geweld is op het scherp van de snede. Binnen het boeddhisme zijn er tegenwoordig aanzetten tot een sociale ethiek, waarin geven en compassie meer op de voorgrond staan dan de rechten van individuen – want een losstaand zelf is een fictie en bron van lijden en conflict.

Een boeddhist doet wat zijn of haar hand vindt om te doen, zonder bijbedoelingen en zonder aanzien des persoons. Gelijkmoedig aanvaardt men wat men doormaakt. Zoals de siddhar in Nepal op de trektocht in de aanloop van de Himalayas het zei: 'Sometimes life is easy, sometimes life is difficult.' Je kunt alleen doen wat op je eigen weg komt, maar dat kan je onzelfzuchtig doen, zonder je eigen ego groot te maken en je eigen belangen te dienen met voorbijgaan van de belangen van andere mensen die net als jezelf hun weg gaan door deze wereld, in goede en in kwade dagen – en hopelijk niet toegeven aan geweld.

tekst beraadgroep in overleg
met de heer Varamitra

7

LITERATUUR

Jodendom

- Bleich, David, *Contemporary Halachic Problems, Vol. III, 'Preemptive War in Jewish Law'*, Yeshiva University, New York, 1989
- Diker, Daniel, 'A Return to Defensible Borders,' *Azure: Ideas for the Jewish Nation*, Yoram Hazony ed., nr. 21, Summer 2005, pp. 52-83
- Maimonides, *Mishne Torah*
- Marx, Tzvi, "Geweld in de naam van God: een Joods perspectief," *God en Geweld*, P. Valkenberg, red., Budel, 2002
- Smelik, Klaas, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede: Bezetting en Bevrijding in de Bijbel*, Zoetermeer, 2005
- Michael Walzer, *Just and Unjust Wars*, Basic Books, New York, 1977
- Yanna, Amram, ed., *Mussar, Milchama veKibush [Ethics, War and Conquest. Hebrew]*, Michlelet Herzog in Ein Zurim, Israël, 2000
- Zohar, Noam, *Morality and War: A Critique of Bleich's Oracular Halakha, Commandment and Community: New Essay in Jewish Legal and Political Philosophy*, ed. Daniel Frank, State University of New York Press, Albany, 1995

Christendom

- Bruggen, J.J.G. Van der, *Verzekerde Vrede of Verzekerde Vernietiging. Ontwikkeling van een theorie van gerechtvaardigde afschrikking*. Kampen 1986
- Iersel, A.H.M.van, 'Religie en vrede', in: H. Schaefer (red.), *Handboek Godsdiens in Nederland*, Amersfoort, De Horstink, 1992, 362-378.
- Iersel, A.H.M. van, en Th. A. van Baarda, *Basisboek militaire Ethiek*. Budel 2002.
- Pauselijke raad voor rechtvaardigheid en vrede, 'Het falen van de vrede: oorlog', in: *Compendium van de sociale leer van de kerk*, (Nederlandse vertaling). Uit. Licap, Brussel 2008 (Rome, Libreria Editrice Vaticana, 2004), 293-308.

Islam

- Alsoukani (gest.1255 AD), *Nail Al Aoutar*, deel VII, Cairo, z.j.
- Abou Oubaydah , *Al-Amoual*, Cairo Egypte Dar-al-Fikr, z.j.
- Boti, Mohamed Said, *Jihad in de islam*, Beiroet, Dar-Al-Fikr, 1993
- Ibn Al-Arabi, *Ahkam Al-Koran*, Beiroet, Dar Al-Kutub Al-ilmya, 1998
- Ibn Hajar al-'Asqalānī, *Fath Al Bari, fi charh sahih al-Bokhari*, Cairo, Alkulyat Alazharyat, 1987
- Kepel, Gilles, *Oorlog in het hart van de islam*, vert. Frans de Haan, Uitgeverij Contact, 2005
- Khatib, Abdelkarim, *Alharb wa salam fi Al-islam*, Dar la-fikr al-Arabi, 1981
- Wessels, Anton, *Gelukkig in de Akbarstraat*, Ten Have, Kampen, 2004
- Islam verhalenderwijs*, Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds, 2001

Hindoeïsme

- Ria Kloppenborg e.a. (red.), *De Bhagavadgita. Sanskriet tekst met vertaling, noten en inleiding*, Utrechtse Theologische Reeks, deel 35, Utrecht, 1997
- Gerda Staes (vert.) samen met Winand M. Callewaert, *Bhagavadgita: het heilige boek van de Hindoes, Een universele interpretatie*, Leuven, Davidsfonds, 2001
- Juan Mascaró, *The Bhagavadgita*, Penguin Classics
- Wendy Doniger with Brian K. Smith, (trsl.) *The Laws of Manu*, Penguin Classics

Boeddhisme

- De grote weg naar het licht. Een keuze uit de literatuur van het Mahâyâna-Boeddhisme.*
Uit het Sanskriet vertaald en toegelicht door dr. J. Ensink, Amsterdam, de Arbeiderspers, 2005
- Verzameling van de lange leerredes, vert. Jan de Breet en Rob H.C. Jansen, Rotterdam, Asoka, 2001
- Ives, Christopher, *Imperial-Way Zen*, Honolulu, University of Hawai Press, 2009
- Keown, Daniel, 'A Response to 'The Place for a Righteous War in Buddhism' by P.D.Premasiri,' *Journal of Buddhist Ethics* 10 (2003)
- Premasiri, P.D., 'The Place for a Righteous War in Buddhism', *Journal of Buddhist Ethics* 10 (2003)
- Saddhatissa, Hallalawa, *Buddhist Ethics*, Wisdom Publications, 1977